

МОДЕРНІЗАЦІЯ ТА ЇЇ ВАРІАНТИ

УДК 94(477.6)«1870/1917»

ЗАРОБІТНА ПЛАТА РОБІТНИКІВ МЕТАЛУРГІЙНОЇ ТА ВУГІЛЬНОЇ ПРОМИСЛОВОСТІ ДОНБАСУ В ІМПЕРСЬКУ ДОБУ

Володимир Куліков

(Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна)

Публіцистична та наукова література описують працю шахтарів та металургів в імперську добу як надзвичайно важку, небезпечну і до того ж малооплачувану. Якщо підприємства вугільної та металургійної промисловості платили своїм робітникам низькі зарплати, то як їм вдавалось утримувати трударів? Чому робітники не переходили на підприємства інших галузей або не наймалися на сільськогосподарські роботи?

У статті досліджено динаміку та диференціацію заробітної плати робітників металургійної та вугільної промисловості Донбасу в 1870–1917 рр. Розмір зарплати металургів та шахтарів співвідноситься із зарплатами робітників інших секторів економіки. Показано, що нормативи оплати праці робітників металургійної та вугільної промисловості були вищими порівняно з робітниками обробної промисловості та зарплатами найманих сільськогосподарських робітників. Але під впливом економічних циклів та ситуації на ринку праці нормативи оплати праці були схильні до сезонних та циклічних коливань, що спричиняло простоту і більшу, ніж в обробній промисловості, кількість неробочих днів. Через це реальні зарплати вуглекопів могли наблизитися до заробітків фабричних робітників.

Норми оплати робітників суттєво варіювались всередині професійних категорій, особливо у професіях, що вимагали кваліфікованих робітників. Кваліфіковані робітники отримували більшу зарплату завдяки вищим нормам оплати праці, а також тому що працювали продуктивніше за недосвідчених. Через гендерну дискримінацію й різницю у середній продуктивності та кваліфікації жінок і чоловіків номінальні та реальні зарплати робітниць були нижчими, ніж зарплати робітників.

Ключові слова: заробітна плата, добробут населення, економічна нерівність, Донбас, індустріалізація.

Заработная плата рабочих металлургической и угольной промышленности Донбасса в имперский период

Владимир Куликов

(Харьковский национальный университет имени В. Н. Каразина)

Публицистика и историография описывают труд шахтеров и металлургов в имперский период как крайне тяжелый, опасный и к тому же малооплачиваемый. Если предприятия угольной и металлургической промышленности действительно платили своим рабочим низкие зарплаты, то как им удавалось удерживать сотрудников? Почему рабочие не переходили на предприятия других отраслей или не нанимались на сельскохозяйственные работы?

В статье исследована динамика и дифференциация заработной платы работников металлургической и угольной промышленности Донбасса в 1870–1917 гг. Размер зарплаты металлургов и шахтеров сравнивается с зарплатами работников других секторов экономики. Показано, что нормативы оплаты труда работников металлургической и угольной промышлен-

ности были выше относительно норм оплаты труда рабочих обрабатывающей промышленности и зарплат наемных сельскохозяйственных рабочих. Однако под влиянием экономических циклов и ситуации на рынке труда нормативы оплаты труда были подвержены сезонным и циклическим колебаниям, что вызывало простои и большее, чем в обрабатывающей промышленности, количество нерабочих дней. Поэтому реальные зарплаты углекопов могли приближаться к заработкам фабричных рабочих.

Нормы оплаты рабочих существенно варьировались внутри профессиональных категорий, особенно в профессиях, которые требовали квалифицированных рабочих. Квалифицированные рабочие получали большую зарплату благодаря более высоким нормам оплаты труда, а также потому что работали продуктивнее неопытных. Из-за гендерной дискриминации и разницы в средней производительности и квалификации между работниками женского и мужского пола номинальные и реальные зарплаты работниц были ниже зарплат рабочих.

Ключевые слова: заработная плата, благосостояние населения, экономическое неравенство, Донбасс, индустриализация.

Wages in metallurgy and mining in the Donbas, late Imperial Russia

Volodymyr Kulikov

(Karazin Kharkiv National University)

Journalists and scholars have described the work of miners and metallurgists in the Late Imperial Russia as extremely hard, hazardous and low-paid. It remains a question, however, how the enterprises were able to attract and keep their workers if the wages they offer for such jobs were so low. What prevented the workers from switching to other industries or farming?

The paper analyses the wage dynamics and differentials in metallurgy and coal-mining industries in the Donbas from 1870 to 1917. The wages of metallurgists and miners are compared to those in other industries and agriculture. The paper demonstrates that the wage rates in heavy industry were significantly higher than in manufacturing and agriculture. However, due to the intensive seasonal and cyclical fluctuations characterizing this sector, the coal mines had more stoppages and non-working days. Therefore, the real wages of the miners were comparable to those of manufacturing workers.

Wage rates varied sufficiently within the professional categories, especially where it required qualified workforce. Qualified workers earned significantly more than their unqualified peers due to their generally higher wage rates, and also because their work was more productive due to their more extensive experience.

Women earned less than men not only because of the general gender-based distinction, but also because they tended to take low-paid unqualified jobs. Women often chose less lucrative occupations than men because their work was traditionally valued less and because customary rules kept them from taking jobs that were usually taken by men. Also, women paid a high price for motherhood in this respect. Since most of them worked on day-rate pay plans, they could work less after giving birth, and consequently, their real wages decreased.

Keywords: wages, economic inequality, gender pay gap, industrialization Donbas.

В імперській Росії серед усіх можливих винагород, що отримував робітник від підприємців як компенсацію за працю, прямий заробіток був основним стимулом до роботи. Незадоволення розмірами зарплати та порядком її виплати викликало найбільше протестів

трударів у різних формах. Отже, зарплата була головним стимулом праці робітників та способом завоювання їх лояльності.

У публіцистичній та науковій літературі праця у вугільній та металургійній промисловості описується як важ-

ка та небезпечна і до того ж малооплачувана [1]. Проте виникає питання: як тоді підприємствам вдавалось залучати та утримувати робітників? Чому робітники не переходили на підприємства інших галузей або не наймалися на сільськогосподарські роботи? Як оплачувалась праця різних категорій робітників і як змінювалась динаміка заробітної плати у часі?

Дана стаття досліджує динаміку та диференціацію заробітної плати робітників металургійної та вугільної промисловості Донбасу в 1870–1917 рр. Розмір зарплати металургів та шахтарів порівнюється із зарплатами робітників інших секторів економіки, щоб зрозуміти, чому люди зголошувались на таку важку та небезпечну працю, як видобуток вугілля або виплавка металу.

Порівняльна перспектива

Робітники металургійних та металообробних підприємств, порівняно із робітниками інших промислових галузей, мали високі номінальні зарплати. За даними обстеження фабричною інспекцією промислових підприємств 1893 р., середній місячний заробіток робітника машинобудівних підприємств становив 25 руб., чавуноливарних – 27 руб., сталеливарних – 44 руб. У цей же час, наприклад, середній заробіток робітника тютюнового підприємства дорівнював 12 руб., текстильного – 14 руб., борошномельного – 25 руб., а в середньому в усіх промислових галузях – 16 руб. [2]. У період 1910–1914 рр. середня місячна заробітна плата робітників металообробної промисловості в Росії становила – 34 руб., у той час як у середньому в обробній промисловості – 21 руб. [3].

Номінальні зарплати металургів були високими і в регіональному масш-

табі. За даними фабричного інспектора Володимира Святловського, заробітна плата фабричних робітників Харківської губернії у середині 1880-х рр. становила близько 8,5 руб. на місяць [4]. У цей же час робітник Юзівського заводу в середньому отримував 27 руб. на місяць [5]. А кваліфіковані робітники металообробної та машинобудівної промисловості мали навіть вищі за металургів зарплати. Згідно з даними, зібраними Міністерством фінансів, у 1888–1892 рр. середня місячна зарплата у металургійній та машинобудівній промисловості Катеринославської губернії становила близько 40 руб. [6].

Норми оплати робітників вугільної промисловості були трохи нижчими, оскільки кваліфікаційні вимоги до них були нижчими, ніж до металургів та слюсарів. Вибійники копальнь Новоросійського товариства у 1874 р. отримували 1,1–1,5 руб. на день, а допоміжні робітники поденну оплату – 0,75–1 руб. [7]. Враховуючи, що за повної зайнятості шахтарі працювали в середньому 22 дні на місяць, місячна зарплата становила 24–33 руб. Обстеження 1886 р. земством вугільних підприємств Слов'яносербського повіту показало, що середня зарплата робітників усіх категорій становила 25,3 руб. [8]. Таким чином, номінальні зарплати робітників-металургів та шахтарів Катеринославщини у 1880-ті рр. були в декілька разів вищими порівняно із зарплатами більшості робітників обробної промисловості сусідньої Харківської губернії.

Розрив зберігся й у 1890-ті рр. Згідно з розрахунками фабричного інспектора Катеринославської губернії Се-рафима Аксьонова, середній заробіток робітників металургійної та металообробної промисловості Катеринослав-

ської губернії наприкінці XIX ст. становив 30 руб. на місяць [9]. На підприємствах харчової промисловості в 1890-ті рр. типова заробітна плата – 15–20 руб., причому жінки та підлітки заробляли на 50 % менше [10]. Зарплати робітників вугільної промисловості Донбасу в цей час коливались від 22 руб. на місяць у вантажників, сортувальників та чорноробів і до 36 руб. у вибійників [11]. У цілому в Росії заробітки фабричних робітників у цей час становили 17 руб. [12].

У 1910–1914 рр., за даними фабричних інспекторів, середня місячна заробітна плата робітників металургійної та металообробної промисловості Катеринославської губернії становила 38 руб., що вдвічі перевищувало зарплати робітників харчової та текстильної промисловості губернії [13]. На підприємствах Новоросійського товариства у цей час заробітна плата заводських робітників коливалася від 26 до 56 руб., гірничих робітників – від 26 до 42 руб. Середній заробіток робітників компанії становив 131 к. на день або 39 руб. [14]. На Петровському заводі 1915 р. зарплата металургів становила від 1,37 руб. на день у робітників на коксових печах й до 2,00 руб. – у робітників механічного цеху [15]. Загалом заробітна плата на промислових підприємствах Катеринославської губернії на початку XX ст. була порівняно високою. Завдяки розвиненій металургійній та машинобудівній промисловості, підприємства якої пропонували високі ставки, середня заробітна плата заводських робітників губернії становила 161 % до середнього заробітку у промисловості по всій Росії [16].

Порівняно з доходом селян заробітки шахтарів здавалися великими. Деякі

шахтарські пісні подають образ шахтаря як людини, що добре заробляє і може дозволити собі розкошувати:

*А шахтєори молодці,
Вони ходять як купці;
Табак курять, водку п'ють,
Під землею камінь б'ють.
Стане на що жить, купить,
Ще й дівчаток подарить [17].
Або така частівка, записана в Юзівці:
Шахтєр паиенки не паиет,
Косы в руки не берёт ...
Только кайлушком помашет –
Зато денежки берёт [18].*

Наскільки заробітки шахтарів були вищими порівняно із заробітками в сільському господарстві? Розцінки оплати найманих робітників у сільському господарстві були нижчими порівняно із важкою промисловістю. У сусідній із Донбасом Харківській губернії у період 1906–1910 рр. робітник отримував 46 к. на день, а робітниця – 32 к., тобто за максимальної кількості робочих днів – відповідно 12 та 8 руб. на місяць. Робітник, який мав коня, міг заробляти до 1,19 руб. на день, а з парою волів – 1,54 руб. [19], фактично на рівні вуглекопа. Але це розцінки оплати праці під час посівних робіт, коли попит на робочі руки був найбільшим, і тому ціни на працю зростали. В інший час розцінки були значно нижчими. Наймаючись на сільськогосподарські роботи на рік, робітник отримував 82 руб., а робітниця – 49 руб. Наймаючись на місяць, робітник – 10 руб., а робітниця – 7 руб. [20].

Приблизні розрахунки показують, що й у власному господарстві доходи селян могли бути нижчими за середні заробітки у промисловості. Згідно з даними бюджетного обстеження селянських господарств Старобільського

повіту за 1910 р., середній річний прибуток на умовну чоловічу душу населення становив 187,4 руб. або 15,6 руб. на місяць [21]. Таким чином, працюючи на заводі або в шахті, робітник, за найменшими підрахунками, міг заробляти в півтора-два рази більше, ніж на сільськогосподарських роботах.

Динаміка оплати праці

Номинальна заробітна плата фіксувалась адміністрацією підприємств у розрахункових книжках і зведених відомостях, тому джерела дозволяють простежити її динаміку за певні проміжки часу. Номинальна зарплата характеризує рівень оплати праці поза зв'язком із цінами на товари і послуги, а також грошовими витратами працівника. Більш точним мірилом змін добробуту робітників є показник реальної заробітної плати, що враховує купівельну спроможність грошей. Але таких показників у джерелах практично немає. Втім, на основі динаміки номінальної заробітної плати можна опосередковано судити й про динаміку добробуту робітників, оскільки інфляція в Російській імперії до 1916 р. була низькою.

За підрахунками Сергія Потолова, від 1884 до 1900 р. номінальний середньомісячний заробіток донецьких шахтарів збільшився на 47 % – з 20 до 29 руб., причому у вибійників цей приріст склав 69 % – з 21 до 35 руб. У цілому по Росії заробітки фабричних робітників за цей же період зросли на 11 % – з 15 до 17 руб. [22]. Проаналізувавши ці та інші дані щодо динаміки зарплат робітників Донбасу, Теодор Фрідгут дійшов висновку, що підвищення зарплат робітників гірничозаводської промисловості Донбасу відбулось за рахунок зменшення простоїв та збільшення кількості робочих днів [23].

Тобто збільшення заробітної плати у цей час відбулося за рахунок інтенсифікації праці.

Після 1900 р. дані про зарплати робітників обробної промисловості щороку збирались фабричними інспекторами й опубліковані у виданні «Зведення звітів фабричних інспекторів». За цими даними, середній заробіток робітників постійно зростав: 1901 р. підприємства виплачували робітнику 27 руб., а до 1914 р. збільшили виплати на третину – до 37 руб. [24]. Дані Статистичного бюро з'їзду гірничопромисловців також свідчать про помітне зростання номінальної зарплати: від 1910 р. до 1915 р. середня номінальна зарплата на всіх доменних та металобробних заводах Південного гірничозаводського округу збільшилась із 39 руб. до 42 руб. або на 8 % [25]. Робітники залізорудної промисловості Криворіжжя від 1907 р. до 1912 р. отримали підвищення зарплати на 11 % – з 28 руб. до 31 руб. на місяць [26].

Як показали дослідження щодо динаміки заробітної плати робітників центрально-промислових районів, підприємства знижували розцінки оплати праці дуже рідко, оскільки це призвело до втрати робітників. Адміністрація підприємств особливо прагнула не зменшувати зарплату кваліфікованим робітникам, щоб не допустити їх переходу на інші підприємства. За потреби знизити витрати управлінці швидше йшли на скорочення робочих місць, ніж на зменшення заробітної плати робітників [27].

Сезонні коливання

Наведені вище дані дозволяють уявити порічну динаміку заробітної плати, проте надто усереднені для того, щоб скласти уявлення про виплати, які ро-

бітники отримували щомісяця. Щомісячні виплати коливались залежно від кількості відпрацьованих днів. Крім того, під впливом економічних циклів та ситуації на ринку праці, нормативи оплати праці були схильні до сезонних та циклічних коливань. Гірничий інженер Євген Колодуб згадував: «Доводилося нам пережити кілька періодів підвищення і зниження заробітної плати. Підвищення іноді доходили до потрібного розміру нормального поденного заробітку» [28].

Сезонні коливання були спричинені специфікою ринку праці. Через те що багато робітників не порвали зв'язок із

селом, значна їх частина поверталась у село на сільськогосподарські роботи навесні. Намагаючись утримати робітників, компанії підвищували нормативи оплати праці у весняно-літні місяці, а восени – знижували. Тому заробітна плата переглядалась двічі на рік – на Покрову (1 жовтня) та Великдень (квітень–березень) [29].

Таблиця 1, складена на основі даних, зібраних Статистичним бюро Ради з'їзду гірничопромисловців Півдня Росії показує, що сезонна різниця нормативів оплати праці робітників вугільної промисловості становила близько 25 %.

Таблиця 1

Денна заробітна плата робочих вугільної промисловості Донбасу 1900 р., руб. [30]

Категорія робочих	Влітку		Взимку		К-сть робочих днів на рік	Річний заробіток
	Макс.	Мін.	Макс.	Мін.		
Забійники	2,0	0,8	3,0	0,9	267	425
Інші підземні	2,2	0,7	2,5	0,9	262	317
Візники, вантажники, чорнороби	2,0	0,5	2,5	0,7	247	262
Майстри	1,7	0,5	2,0	0,5	308	425

Деякі свідчення сучасників вказують, що на окремих підприємствах сезонна різниця могла бути більшою. Окружний гірничий інженер Євген Таскін 1896 р. писав, що «в урожайні роки, щоб утримати якомога більшу кількість робочих, шахтовласники змушені додавати їм плату до 20 %, але бували випадки збільшення до 80 %» [31]. Євген Рагозін 1894 р. порохував, що заробітна плата чорноробів Юзівського району взимку становила 60 к. на день, а влітку 80 к., тобто різниця становила 33 % [32]. Петро Тимофеев 1903 р. писав про коливання заробітків робітників: «Заробіток робочого вкрай мінливий. Бувають, наприклад, такі скачки: влітку робітник отримує 70, 80 рублів

на місяць, і навіть більше, а взимку з'їжджає на 8–11» [33].

Петро Тимофеев також згадував, що заробіток заводських робітників змінювався протягом року не тільки під впливом сезонних коливань, але й залежав від низки інших обставин:

Мінливість заробітку залежить, перш за все, від самих умов заводської праці. Тут, за винятком деяких відділів, в яких спеціалізація праці досягла вже значних розмірів, не практикуються тверді, постійні розцінки роботи. Заводський робочий виконує здебільшого не одну якусь певну роботу, як це має місце на фабриці, а різні роботи, що вимагають, в залежності від умов, далеко не однакового напруження та витрат робочого часу. Вра-

хувати ці роботи по наперед складеній таблиці розцінок вкрай важко. Тому зазвичай оцінки робляться для кожної даної роботи окремо, «за сукупністю обставин» [34].

Епідемічний лікар Н. М. Черемухін, який досліджував умови життя робітників Риковських копальнь у 1910 р., зазначав, що на розмір заробітку шахтаря впливало безліч чинників. У разі хвороби робітники за пропущені дні отримували половину заробітку. Якщо після «получки» на роботу з'являлося мало робочих, їх не спускали в шахту, і день не зараховувався як робочий. За його спостереженнями, заробіток шахтаря, «опускаючись іноді (правда, дуже рідко) до 10 руб., ніколи не піднімається вище 30–35 руб.» [35].

Коливання обсягу виробництва, а відповідно і зарплати шахтарів на окремих підприємствах могли бути дуже інтенсивними. Наприклад, 1906 р. у середньому на всіх шахтах Новоросійського товариства, коефіцієнт варіації місячних коливань видобутку вугілля становив 18 %. Але на окремих шахтах він склав: Лівенська № 4 – 17 %, Центральна – 18 %, Олександрівська № 4 – 21 %, Семенівська № 8 – 23 %, Семенівська № 1 – 23 %, Олександрівська похила – 24 %, Лівенська № 7 – 34 %, Заводська – 43 %, Семенівська № 7 – 53 %, Новосмоляннівська – 65 % [36]. В абсолютних даних коливання виглядають вражаюче. Наприклад, у листопаді 1906 р. шахтарі Новосмоляннівської шахти видобули 58 900 пудів вугілля, а в лютому того ж року всього 4 250 пудів [37].

Отже, нормативи оплати праці шахтарів були помітно вищими порівняно із робітниками обробної промисловості. Але внаслідок більш інтенсивних

коливань обсягів виробництва шахтарі працювали меншу кількість днів на рік, тому реальні зарплати могли наближатись до заробітків фабричних робітників. Подібна ситуація спостерігалась і в інших країнах. Зокрема, в США у 1920-х рр. вугільні підприємства працювали звичайно на 70 днів менше порівняно з підприємствами обробної промисловості [38].

Диференціація оплати праці

Середні показники номінальної заробітної плати дають уявлення про загальні тенденції змін добробуту робітників, але не враховують велику різницю оплати роботи працівників різних категорій. На одному й тому ж підприємстві зарплати могли варіюватись від десятка-півтора рублів у чорнороба до десятків тисяч у менеджерів вищої ланки [39]. Зарплата виконавчого директора Новоросійського товариства Джона Юза була зафіксована на рівні £1 000 на рік (приблизно 833 руб. на місяць), що було в 30 разів більше середньої місячної зарплати вибійника, який працював на шахтах тієї ж компанії. 1914 р. виконавчий директор Новоросійського товариства Адам Свіцин отримував місячну зарплату 3,3 тис. рублів, а два його помічники – один 2 тис., другий – 667 руб [40]. У цей час середній заробіток робітника становив 32 руб. [41].

Норми оплати робітників варіювались також у рамках однієї професійної категорії. Згідно з даними, зібраними Департаментом торгівлі й мануфактур Міністерства фінансів, у 1888–1892 рр. місячна зарплата робітників чавуноливарного виробництва коливалась у діапазоні 24–25 руб., 13–70 руб. – у залізробному і рейковому, 11–83 руб. – у машинобудівному [42]. Розмах коли-

вань зарплати був помітно вищим у спеціальностях, що вимагали робітників високої кваліфікації. Якщо денна заробітна плата робітників Юзівського заводу невисокої кваліфікації 1888 р. коливалась від 0,8 до 1,0 руб. на день, то зарплата майстрів – від 1,5 до 4 руб. [43]. 1913 р. на Юзівському заводі оплата за відрядні роботи коливалась у межах від 20 до 150 руб. на місяць залежно від кваліфікації робітника. Помісячна заробітна плата коливалась від 15 до 60 руб., а поденна оплата – від 60 к. до 2,5 руб. [44].

Фабричний інспектор Катеринославської губернії Серафим Аксьонов наводить дані по губернії за 1899 / 1900 рр.: плата робітників металургійної та металообробної промисловості коливалась від 1,4 руб. у молодих й до 2,3 руб. на день у досвідчених робітників. Кваліфіковані ливарники, модельники й токарі заробляли до 120 руб. на місяць [45].

Навіть у вугільній промисловості, де вимоги до кваліфікації робочих були не такі високі, як у металургії, спостерігалась висока різниця в оплаті різних категорій робітників, а також всередині категорій. Перш за все значно різнилась оплата робітників, які працювали під землею та на поверхні. Якщо наприкінці ХІХ ст. чорнороби на поверхні отримували близько 80 к. на день, то допоміжні робітники під землею – 1 руб., а вибійники – 1,6 руб. [46].

Згідно зі спостереженнями санітарного лікаря Іллі Ляценка, заробітна плата 1910 р. на низці копальнь Донецького басейну становила від 1,15 до 1,50 руб. на день для основних підземних професій (бурильник, вибійник, кріпильник, коногон), і від 0,6 до 1 руб. для допоміжних. Сортувальники зароб-

ляли в середньому 40 к. на день, тобто втричі менше порівняно з основними професіями [47]. Тому на цю роботу найчастіше зголошувались йти жінки і підлітки, хоча тривалість робочого дня там була такою ж, як і в шахтарів.

Визначаючи норми оплати роботи трударів, перед адміністраціями підприємств поставало непросте завдання ефективно використати важіль диференціації зарплат. З одного боку, можливість перейти у більш оплачувану категорію мотивувала робітника чи робітницю працювати краще. З іншого боку, різниця в оплаті спричиняла конфліктні ситуації між робітниками та управлінцями, а також власне серед робітників. Особливо дратувала робітників висока різниця в оплаті праці російських та іноземних співробітників. Наприклад, середня зарплата британських робітників Юзівського заводу в перші роки його існування була в десять разів вищою порівняно із зарплатами російських колег [48]. Така різниця, яку російські робітники вважали несправедливою, викликала невдоволення і стала одним із приводів перших страйків у Юзівці.

Оплата праці жінок та підлітків

Оплата праці робітників диференціювалась також залежно від їх статі та віку. Зарплати чоловіків і жінок у російській промисловості кінця ХІХ – початку ХХ ст. значно різнилися в бік заниження останніх. Згодом різниця, можливо, зменшилася. Проте нерівність залишалася до кінця імперської доби [49].

В історіографії домінує теза, що жінки заробляли менше чоловіків тому, що промисловці платили жінкам менше за виконання тих же робіт. Насправді нижчі зарплати жінок, порівняно із

чоловіками, визначались низкою причин. По-перше, нормативи оплати праці жінок, як правило, були нижчими. Наприклад, дані про зарплати працівників на виробництві вогнетривкої цегли Петровського заводу 1915 р. показують, що дорослі чоловіки отримували 1,3 руб. на день, хлопці-підлітки – 0,8 руб., хлопчики – 0,6 руб. Дорослим жінкам платили 0,8 руб., дівчатам-підліткам – 0,7 руб. Тобто зарплата жінок була на 60 % нижча, на рівні хлопців-підлітків [50]. Це була некваліфікована праця, тому можна припустити, що чоловіки і жінки виконували однакову роботу.

Жінки заробляли менше чоловіків через деякі законодавчі обмеження. Від 1882 до 1915 рр. закон забороняв жінкам працювати на нічних та понаднормових роботах [51]. Те саме стосувалось підлітків віком 12–15 років, робочий день яких закон від 1882 р. обмежив вісьмома годинами. Підлітки заробляли менше тому, що вони мали низьку кваліфікацію та меншу продуктивність, ніж дорослі чоловіки. Але жінки та підлітки також законодавчо були позбавлені можливості працювати на нічних та понаднормових роботах, нормативи оплати яких були вищими порівняно з звичайними денними. Закон 1882 р. мав соціальну спрямованість і захищав жінок та підлітків від перенапруження, але об'єктивно спричиняв менші заробітки, ніж мали дорослі робітники-чоловіки.

Більшість жінок працювали на промислових підприємствах на поденній оплаті. Жіночі поденні ставки, на відміну від чоловічих, мало залежали від стажу або віку працівниці, індексація ставок відбувалася для всіх одноразово [52]. Оскільки робітницям платили

тільки за відпрацьовані дні, народження та догляд за дітьми сильно знижували заробіток жінок. Жінки, зайняті з дітьми, більше прогулювали, менше заробляли, більше штрафувались.

Нарешті, жінки-робітниці переважно концентрувались на низькокваліфікованих низькооплачуваних виробництвах. Це, з одного боку, спричинялось міркуваннями управлінців, що жінкам слід віддавати простіші роботи. З іншого боку, – розумінням, що жінок влаштує невисокий заробіток, який не влаштував би чоловіків, виконуючих таку ж нескладну роботу. Один із сучасників зазначав, що жінки часто не беруться за роботу, яка «традиційно» вважається чоловічою, хоча цілком могли б її виконувати. Таким чином вони «самі себе знецінюють на ринку праці» [53].

За сукупністю усіх цих факторів робітниці отримували значно нижчу зарплату, ніж робітники. За підрахунками фабричного інспектора Якова Михайловського, наприкінці XIX ст. в одних і тих самих закладах жінки отримували заробітну плату вдвоє, а підлітки – втричі нижче, ніж дорослі чоловіки [54].

Висновки

Таким чином, нормативи оплати праці робітників металургійної та вугільної промисловості були вищими, порівняно з робітниками обробної промисловості та зарплатами найманих сільськогосподарських робітників. Протягом кінця XIX – поч. XX ст. відбувалось постійне підвищення номінальної заробітної плати шахтарів та заводських робітників переважно за рахунок інтенсифікації праці. Адміністрації підприємств знижували розцінки оплати праці у рідкісних випадках, оскільки це призводило до втрати робітників.

Під впливом економічних циклів та ситуації на ринку праці нормативи оплати праці були схильні до сезонних та циклічних коливань. Порівняно з обробною промисловістю, коливання обсягів виробництва у вугільній промисловості були більш інтенсивними, що призводило до частих простоїв і, відповідно, значної кількості неоплачуваних днів. Через це реальні зарплати вуглекопів могли наближатися до заробітків фабричних робітників.

Норми оплати робітників суттєво варіювались всередині професійних категорій, особливо у професіях, що

вимагали кваліфікованих робітників. Кваліфіковані робітники отримували більшу зарплатню не тільки завдяки вищим нормам оплати праці. За відрядної системи оплати праці більш досвідчені робітники працювали продуктивніше, тому заробляли більше недосвідчених.

Заробіток жінок був суттєво меншим порівняно із заробітком чоловіків. Причиною такої диференціації були як характерна для того часу гендерна дискримінація, так і різниця в середній продуктивності та кваліфікації жінок і чоловіків.

Примітки:

1. Либерман Л. А. В стране черного золота: Очерк развития заработной платы и революционного движения горнорабочих Донбасса / Л. А. Либерман. – Москва; Ленинград: Гос. изд-во, 1926. – С. 158; Історія робітничого класу Української РСР. У двох томах. Том. 1 / Ред. Лось Ф. Є. – Київ: Наукова думка, 1967. – С. 147; Thomas C. Dreaming a City: From Wales to Ukraine / C. Thomas: Y Lolfa, 2009. – P. 23 та ін.

2. Михайловский Я. Т. О заработной плате и продолжительности рабочего времени на русских фабриках и заводах / Я. Т. Михайловский // Фабрично-заводская промышленность и торговля России: с приложением общей карты фабрично-заводской промышленности Российской Империи. – С.-Петербург: Тип. И. А. Ефрона, 1896. – С. 466.

3. Свод отчетов фабричных инспекторов за 1910–1914 гг. / М-во торговли и пром-сти, Отд. пром-сти. – Петроград: Тип. В. Ф. Киршбаума, 1911–1915.

4. Святловский В. В. Фабричный рабочий. Санитарное исследование здоровья русского фабричного рабочего в Привислянском крае и в Малороссии: материалы для медицинской географии и статистики России [Варшава, 1898] / В. В. Святловский // Антология социально-экономической мысли в России. Дореволюционный период. – С.-Петербург: Русский Христ. гум. ин-т, 2000. – С. 717.

5. Сборник статистических сведений по Екатеринославской губернии. Т. 2: Бахмутский уезд / Стат. отд-ние Екатеринослав. губ. земской управы. – Екатеринослав: Тип. Я. М. Чаусского, 1886. – С. 242.

6. Свод данных о фабрично-заводской промышленности в России за 1888, 1890, 1891 и 1892 гг. – С.-Петербург: Тип. В. Киршбаума, 1889–1900.

7. Иславин В. И. Обзор каменноугольной и железодобывающей промышленности Донецкого края / В. И. Иславин // Горный журнал. – 1875. – Т. 1. – С. 80–81.

8. Сборник статистических сведений по Екатеринославской губернии. Т. 3: Славяно-сербский уезд / Стат. отд-ние Екатеринослав. губ. земской управы. – Екатеринослав: Тип. Я. М. Чаусского, 1886. – С. 318–329.

9. Аксенов С. С. Положение фабрично-заводской промышленности и рабочих в Екатеринославской губернии в 1899–1900 годах / С. С. Аксенов // Памятная книжка и Адрес-календарь Екатеринославской губернии на 1903 г. – Екатеринослав: Тип. губ. правления, 1903. – С. 137.

10. Потолов С. И. Рабочие Донбасса в XIX веке / С. И. Потолов. – Ленинград: Изд-во АН СССР, 1963. – С. 157.

11. Потолов, Указ. соч. – С. 153.

12. Потолов, Указ. соч. – С. 152.
13. Свод отчетов фабричных инспекторов за 1910–1914 гг.
14. Отчет Юзовского завода о своей деятельности [1914–1916 гг.] // Донецкий обл. архив. – Ф. 6. – Оп. 1. – Спр. 39. – Арк. 26.
15. Сведения по Петровскому заводу за 1915 год // РГИА. – Ф. 37. – Оп. 67. – Спр. 712. – Арк. 9–10.
16. Кирьянов Ю. И. Рабочие Юга России. 1914 – февраль 1917 г. / Ю. И. Кирьянов. – Москва: Наука, 1971. – С. 63.
17. Жизнь и творчество крестьян Харьковской губернии: Очерки по этнографии края / Под ред. В. В. Иванова. Т. 1. – Харьков: Харьк. губ. стат. ком., 1898. – № 186. – С. 716.
18. Пясковский А. В. Коллективная пролетарская поэзия (песни Донбасса) / А. В. Пясковский. – Москва: Госуд. издательство, 1927. – С. 82.
19. Сводные данные за 5-летие, 1906–1910: о поденных и сроковых платах, об урожае хлебов и о базарных ценах на продукты полеводства / Харьковская губернская земская управа. Отдел текущей статистики. – Харьков, 1913. – С. 66–67.
20. Там же. – С. 100–101.
21. Куликов В. О. Селянське господарство Харківської губернії в другій половині XIX – на поч. XX ст. / В. О. Куликов. Дис. ... канд іст. наук. Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна, 2005. Табл. 135.
22. Потолов, Указ. соч. – С. 152.
23. Friedgut T. H. Iuzovka and Revolution, Vol. I: Life and Work in Russia's Donbass, 1869–1924 / T. H. Fiedgut. – Princeton: Princeton University Press, 1994. – P. 307.
24. Свод отчетов фабричных инспекторов за 1910–1914 гг.
25. Железная промышленность Южной России / Стат. бюро Совета съезда горнопромышленников Юга России. – Харьков: тип. Б. Бенгис, 1901–1916.
26. Железородная промышленность южной России в 1912 г. / Стат. бюро Совета съезда горнопромышленников юга России. 1912 г. – Харьков: тип. Б. Бенгис, 1913. – С. 26–27.
27. Бородкин Л. И. «Не рублем единым»: Трудовые стимулы рабочих-текстильщиков дореволюционной России / Л. И. Бородкин, Т. Я. Валетов, Ю. Б. Смирнова, И. В. Шильникова. – Москва: РОССПЭН, 2010. – С. 99–100.
28. Колодуб Е. К. Труд и жизнь горнорабочих на Грушевских антрацитных рудниках / Е. К. Колодуб. – Москва: Тип И. Я. Полякова, 1905. – С. 123.
29. Михайловский, Указ. соч. – С. 462.
30. Потолов, Указ. соч. – С. 153.
31. Таскин Е. Н. Каменноугольная промышленность Донецкого бассейна: Условия ее развития и соврем. положение / Е. Н. Таскин. – Харьков: Тип. и лит. Зильберберг, 1896. – С. 25.
32. Рагозин Е. И. Железо и уголь на Юге России / Е. И. Рагозин. – С.-Петербург: Тип. И. Гольдберга, 1895. – С. 52.
33. Тимофеев, Указ. соч. – С. 760.
34. Тимофеев, Указ. соч. – С. 761.
35. Черемухин Н. М. Как живут и как питаются рабочие Рыковских копей в пос. Юзовке / Н. М. Черемухин // Врачебно-санитарная хроника Екатеринославской губернии. – 1910. № 1. – С. 4.
36. Пораховано за: Тиме И. А. Современное состояние техники на Южнорусских рудниках / И. А. Тиме // Горный журнал. – 1910. – № 1. – С. 16.
37. Там же.
38. Fishback P. V. Soft Coal, Hard Choices: The Economic Welfare of Bituminous Coal Miners, 1890–1930 / P. V. Fishback. – Oxford: Oxford University Press, 1992. – P. 79.
39. McKay J. P. Pioneers for Profit: Foreign Entrepreneurship and Russian Industrialization, 1885–1913 / J. P. McKay. – Chicago: University of Chicago Press, 1970. – P. 311.
40. Fiedgut, Ibid. – P. 311.

41. Отчет Юзовского завода о своей деятельности. 1914–1916 гг. // Донецкий обласний архів. – Ф. 6. – Оп. 1. – Спр. 39. – С. 26.
42. Свод данных о фабрично-заводской промышленности в России за 1888, 1890, 1891 и 1892 гг. – С.-Петербург: Тип. В. Киришбаума 1889–1900.
43. Тиме И. А. Очерк современного состояния горно-заводского дела в Донецком бассейне / И. А. Тиме // Горный журнал. – 1889. – Т. 1. – С. 16.
44. Поткина И. В. Джон Юз и Новороссийское акционерное общество / И. В. Поткина // Предпринимательство и предприниматели России. От истоков до начала XX века. – Москва: РОССПЭН, 1997. – С. 310.
45. Аксенов, Указ. соч. – С. 137.
46. Коробков В. М. Горнопромышленный указатель Донецкого бассейна / В. М. Коробков. – Харьков, 1901. – С. 16.
47. Лященко И. И. Условия труда на рудниках Донецкого бассейна / И. И. Лященко // Общественный врач. – 1914. – № 3. – С. 429.
48. Bowen E. G. John Hughes (Yuzovka), 1814–1889 / E. G. Bowen. – Cardiff: Gwasg Prifysgol Cymru, 1978. – P. 43.
49. Бородкин, Указ. соч. – С. 116.
50. Сведения по Петровскому заводу за 1915 год // РГИА. – Ф. 37. – Оп. 67. – Спр. 712. – Арк. 13.
51. Веринчук К. Д. Дифференциация заработной платы промышленных рабочих России в годы Первой мировой войны / К. Д. Веринчук // Экономическая история: Ежегодник. 2014 г. – 2016. – С. 253.
52. Бородкин, Указ. соч. – С. 119.
53. Бородкин, Указ. соч. – С. 119–120.
54. Михайловский, Указ. соч. – С. 466.

References

1. Liberman, L. A. (1926). *V strane chernogo zolota: Ocherk razvitiia zarabotnoi platy i revoliutsionnogo dvizheniia gornorabochikh Donbassa* [The Overview of Wages and Labor Movement in the Donbass]. Moscow; Leningrad: Gos. izd-vo.
2. Mikhailovskii, Ia. T. (1896). O zarabotnoi plate i prodolzhitel'nosti rabochego vremeni na russkikh fabrikakh i zavodakh [Wage Rates and Working Day at the Russian Factories and Plants]. In *Fabrichno-zavodskaiia promyshlennost' i torgovlia Rossii: s prilozheniem obshchei karty fabrichno-zavodskoi promyshlennosti Rossiiskoi Imperii* (pp. 465–492). S.-Petersburg: Tip. I. A. Efrona.
3. Sviatlovskii, V. V. (2000). *Fabrichnyi rabochii. Sanitarnoe issledovanie zdorov'ia russkogo fabrichnogo rabochego v Privilianskom krae i v Malorosii: materialy dlia meditsinskoi geografii i statistiki Rossii (Warsaw, 1898)* [Factory Worker. A Health Study of Russian Workers in Vistula Region and Ukraine]. In *Antologiiia sotsial'no-ekonomicheskoi mysli v Rossii. Dorevoliutsionnyi period* (pp. 702–743). S.-Petersburg: Russkii Khrist. gum. in-t.
4. Islavin, V. I. (1875). *Obzor kamennougol'noi i zhelezodelatel'noi promyshlennosti Donetskogo kriazha* [Mining and Iron-making Industry in the Donbas]. *Gornyi zhurnal*, 1.
5. Aksenov, S. S. (1903). *Polozhenie fabrichno-zavodskoi promyshlennosti i rabochikh v Ekaterinoslavskoi gubernii v 1899–1900 godakh* [The Welfare of Industrial Workers in the Ekaterinoslav Province in 1899–1900]. In *Pamiatnaia knizhka i Adres-kalendar' Ekaterinoslavskoi gubernii na 1903 g.* Ekaterinoslav
6. Potolov, S. I. (1963). *Rabochie Donbassa v XIX veke* [Workers in the Donbas in the 19th century]. Leningrad: Izd-vo AN SSSR.
7. Kir'ianov, Iu. I. (1971). *Rabochie Iuga Rossii. 1914 – fevral' 1917 g.* [Workers in South Russia in 1914–1917] Moscow: Nauka.
8. Piskovskii, A. V. (1927). *Kollektivnaia proletarskaia poeziiia. Pesni Donbassa* [Collective Proletarian Poetry]. Moscow: Gosudarstvennoe izdatel'stvo.

9. Kulikov, V. O. (2005). *Seljans'ke gospodarstvo Harkivs'koi' gubernii' v drugij polovyni XIX – na poch. XX st.* [Peasant Economy in the Kharkiv Province, Russian Empire (late 19th – early 20th century)] Dys. ... kand ist. nauk. Kharkiv. Harkivs'kyj nacional'nyj universytet imeni V. N. Karazina.
10. Friedgut, T. H. (1994). *Iuzovka and Revolution, Vol. I: Life and Work in Russia's Donbass, 1869–1924.* Princeton: Princeton University Press.
11. Borodkin, L. I., Valetov, T. Ia., Smirnova, Iu. B., & Shil'nikova, I. V. (2010). «*Ne rublem edinyim*»: *Trudovye stimuly rabochikh-tekstil'shchikov dorevoliutsionnoi Rossii.* [Work Motivation in the Textile Industry in Prerevolutionary Russia] Moskva: ROSSPEN.
12. Kolodub, E. K. (1905). *Trud i zhizn' gornorabochikh na Grushevskikh antratsitnykh rudnikakh* [Work and Life of the Miners at the Grushev Coal-Mines]. Moskva: Tip I. Ia. Poliakova.
13. Taskin, E. N. (1896). *Kamennougol'naia promyshlennost' Donetskogo basseina: Usloviia ee razvitiia i sovrem. polozenie* [Coal-mining Industry of the Donbas]. Khar'kov: Tip. i lit. Zil'berberg.
14. Ragozin, E. I. (1895). *Zhelezo i ugol' na Iuge Rossii* [Iron and Coal at South Russia]. S.-Petersburg: Tip. I. Gol'dberga.
15. Cheremukhin, N. M. (1910). *Kak zhivut i kak pitaiutsia rabochie Rykovskikh kopei v pos. Iuzovke* [Life and Nutrition of the Workers of Rykov Mines]. *Vrachebno-sanitarnaia khronika Ekaterinoslavskoi gubernii* (1), 1–22.
16. Time, I. A. (1910). *Sovremennoe sostoianie tekhniki na Iuzhnorusskikh rudnikakh* [Modern Technologies at the Iuzovka Mines]. *Gornyi zhurnal* (1).
17. Fishback, P. V. (1992). *Soft Coal, Hard Choices: The Economic Welfare of Bituminous Coal Miners, 1890-1930.* Oxford: Oxford University Press.
18. McKay, J. P. (1970). *Pioneers for Profit: Foreign Entrepreneurship and Russian Industrialization, 1885–1913.* Chicago: University of Chicago Press.
19. Time, I. A. (1889). *Ocherk sovremenного sostoianiiia gorno-zavodskogo dela v Donetskom basseine* [Mining Industry at the Donets Basin]. *Gornyi zhurnal*, 1.

УДК 94:316.334.23(477) «1914/1918»

SUDDEN STRANGERS. THE FAMILY OF KYIV ENTREPRENEURS SCHULTZ AND THEIR BUSINESS DURING THE GREAT WAR

Vodotyka Tetyana

(Institute of History of Ukraine, the National Academy of Science of Ukraine)

The author describes the episode from the life of the family of German entrepreneur Karl Schultz, owner of the brewery. The Schultz family appeared in Kyiv in the 1860s and became well-off and honorable entrepreneurs. But this did not save them from the repressions during the Great War. The family was deported from Kyiv and the brewery was confiscated.

Keywords: The Great War, entrepreneurship, German minority, brewery.

**Несподівано чужі. Сім'я київських підприємців Шульц
та їхній бізнес під час Великої війни**

Тетяна Водотика

((Інститут історії України Національної Академії Наук України))

Автор описує епізод із життя сім'ї київського підприємця німецького походження Карла Шульца, власника пивоварного заводу. Сім'я Шульц з'явилася в Києві в 1860-х роках і увійшла